

УДК 81'373.7'37

П 20

Ірина ПАТЕН

**СОМАТИЧНИЙ КОМПОНЕНТ
У СКЛАДІ ФРАЗЕОЛОГІЧНИХ ОДИНИЦЬ
ЗІ ЗНАЧЕННЯМ ПЕРЕМІЩЕННЯ У ПРОСТОРИ
(на матеріалі української, польської та англійської мов)**

У статті розглянуто мінімальні одиниці фразеології з соматичним компонентом української, польської та англійської мов у семантичному та етнокультурологічному аспектах; з'ясовано універсальне та унікальне в семантиці цих одиниць; подано визначення термінів «соматизм» та «соматичний»; визначено спільні та відмінні компоненти-соматизми в досліджуваних мовах.

***Ключові слова:** фразеологічна одиниця, соматизм, соматичний, частини тіла людини, семантика.*

***Постановка проблеми.** У колективній підсвідомій пам'яті мовних носіїв зберігається інтертекстуальний зв'язок фразеологічних одиниць з певним кодом культури, який експлікує мова. В. Красних виділяє такі базові коди культури: соматичний, просторовий, часовий, предметний, біоморфний, духовний. До того ж у згаданих кодах фіксуються наївні уявлення про світобудову, тому вони співвідносні з архетипами, що є однією з умов для декларування культурного коду базовим. Першим із шести базових різновидів культурних кодів російський дослідник В. Красних називає соматичний (як найдавніший, представлений символічними функціями частин тіла людини) [4, 233].*

Коди культури здатні до взаємопроникнення, зокрема знаки соматичного коду можуть бути представлені в просторовому, нап.: *три дні лісом, три дні полем, а там і рукою подати* «дуже далеко», *під боком* «близько» [5].

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Соматичний код був предметом дослідження численних праць українських і зарубіжних учених, зокрема А. Архангельської, О. Куцик, О. Левченко, В. Маслової, В. Мокієнка, О. Тищенко, Д. Ужченка та В. Ужченка. У них акценти зміщено з об'єктів пізнання на суб'єкти, коли людину розглядають у мові й відповідно мову в людині. Соматичні фразеологізми аналізували на матеріалі окремих мов: української (О. Селіванова), німецької (І. Задорожна), іспанської (О. Толстова), англійської (Н. Андрейчук), естонської (Ф. Вакк). Різні аспекти соматичної фразеології висвітлено в розвідках М. Алефіренка, В. Жукова, М. Копиленко, В. Мокієнка, Л. Скрипник, М. Шанського та ін. Л. Скрипник, скажімо, зараховує назви частин тіла людини чи тварин до найуживаніших шарів лексичного фонду.

Широке вживання соматизмів у складі фразеологічних одиниць дослідники пояснюють характером освоєння людиною навколишнього світу. Особлива значущість у номінаційних процесах соматизмів зумовлена принципом антропометричності фразеологізмів мови й антропоморфізмом аналогізації предметного світу у свідомості людини.

За твердженням М. Джонсона, сприйняття людського тіла та його частин має допонятійний характер, оскільки слугує емпіричною базою для багатьох ідеалізованих моделей. Когнітивні моделі, які лежать в основі соматичних уявлень, є архаїчними, глибинними та найбільш стійкими [7].

З давніх часів людина прагнула наділити людськими рисами предмети навколишнього світу, зокрема й неживі. Ш. Баллі стверджував: «Споконвічна недосконалість людського розуму виявляється також і в тому, що людина завжди прагне одухотворити все, що її оточує. Вона не може уявити собі, що природа мертва та бездушна; її уява постійно наділяє життям неживі предмети, але це ще не все:

людина постійно наділяє предмети навколишнього світу рисами та прагненнями, властивими її особистості» [1, 221].

Характерною рисою соматичної фразеології є наявність у мовах численних словосполучень-аналогів, дуже близьких за образною спрямованістю. Ця особливість різко відрізняє соматичні фразеологізми від інших тематичних груп фразеологічних одиниць.

Уперше в лінгвістиці термін «соматичний» використав Ф. Вакк, коли в аналізі фразеологізмів естонської мови з назвами частин людського тіла, назвав їх «соматичними». Ф. Вакк вважає, що до складу соматизмів входять не лише лексеми на позначення частин тіла, але й слова, пов'язані з організмом людини чи тварини (*кістка, кров, нерв* тощо), оскільки вони життєво необхідні елементи матеріальної субстанції, без яких не може існувати живий організм. У своїй праці автор робить висновок про те, що ця група належить до одного з найдавніших пластів фразеології і є найбільш уживаною частиною фразеологізмів естонської мови [3, 23].

За підрахунком Р. Вайнтрауба, соматична фразеологія становить близько 30 % фразеологічного складу будь-якої мови [6]. Окрім того, соматизми, як один із найдавніших шарів у лексиці різних мов, входять до ядра словникового фонду мови.

Фразеологічні одиниці з соматичним компонентом формують різні фразеотематичні групи залежно від ядерної стереотипної ознаки компонентів. Ми ж у нашій розвідці розглянемо лише ті, що стосуються фразеотематичної групи «переміщення в просторі».

Мета статті – здійснити опис українських, польських та англійських мінімальних одиниць фразеології з соматичним компонентом фразеотематичної групи переміщення, з'ясувати специфіку фразеологічного символу, проаналізувати фразеологізми досліджуваних мов у семантичному та етнокультурологічному аспектах.

Поставлена мета передбачає розв'язання таких **завдань**:

– вирізнити з фразеологічного складу української, польської та англійської мов фразеологічні одиниці з соматичним компонентом на позначення переміщення;

- здійснити семантико-культурну реконструкцію фразем, встановити джерела їх виникнення;
- визначити спільні та відмінні компоненти-соматизми в досліджуваних мовах.

Широке функціонування назв частин тіла як організуючих центрів фразеологічних одиниць пояснюється впливом деяких екстралінгвістичних чинників. Відомо, що в пізнанні світу людини велику роль відіграють органи відчуттів, через які вона пізнає довкілля, та органи, за допомогою яких здійснюються найрізноманітніші дії і процеси, зокрема процес переміщення в просторі.

Варто зазначити, що соматизми в одних випадках входять до складу фразеологізмів як сформовані мовні символи, а в інших символічне значення їх формується на базі вузького контексту, тобто на основі словосполучень або речень із постійним компонентним складом. Отож характер символічного значення визначається як самим субстантивом, так і його контекстом (здебільшого, вузьким). З одного боку, різні субстантиви реалізують своє символічне значення у сполученнях з певним колом слів, з другого, – саме символічне значення формується як елемент складного знака номінації і стає його образно-смісловим центром. Так, наприклад, субстантивне сполучення з *усіх ніг*, як внутрішня форма фразеологічних одиниць, мотивує фразеологічне значення, вказуючи на спосіб або характер переміщення чи ступінь його інтенсивності. Звичайно, сам факт пересування визначається дієслівним компонентом *бігти, нестися, летіти* і т.п. як обов'язковим елементом фразеологізму і його постійним супроводом.

Ноги є символом переміщення, здійснюваного самою людиною завдяки її фізичним властивостям, а їхнє словесне вираження – лексеми *нога (ноги), стопа, п'яти* – образно-смісловим центром фразеологічного гнізда, яке входить до фразеотематичної групи зі значенням переміщення. Пор.: в українській мові: *йти (плетися) нога за ногу; ледве ноги переставляти (ворушити)* – характеризує невисоку швидкість пересування; *летіти з усіх ніг; брати (взяти) ноги в руки; з усіх ніг кинутися; одна нога тут – друга там* – характеризує високу швидкість пересування; *де (куди) ноги несуть;*

ворушити ногами; не триматися (не стояти) на ногах (у значенні 'бути нездатним до переміщення'); дай бог ноги – характеризує інтенсивність і високий темп переміщення, а саме – втечі; в польській: *jak nie na swoich nogach, jak na słomianych nogach* 'важко йти'; в англійській: *to put one's best foot first; as fast as one's feet (legs) can carry one; give leg bail; shake a leg* – характеризує швидкий рух. Характерно, що одним із хрестоматійних прикладів різниці в баченні світу носіями української та англійської мов є той факт, що одній назві деяких частин тіла в українській мові відповідають два слова в англійській (нога – *leg, foot*; рука – *arm, hand*).

Соматичний компонент **п'ята** як задня частина стопи мотивує символіку фразеологічних одиниць із значенням 'швидко когось наздоганяти / швидко бігти': *показати п'яти; тільки п'яти мигтять // gonić w piętke // close on someone's heels; to show a clean pair of heels; toe and heel*, а також із значенням 'наздоганяти кого-небудь, переслідувати': *йти по п'ятах; наступати (наступити) на п'яти кому; п'яти врізати // deptać komuś po piętach; następować komuś na piętę // come upon one's heels; at heel*.

Символічність компоненту **пальці** полягає у фізіологічній здатності людини переміщуватися на пальцях, зменшуючи в такий спосіб площу поверхні торкання землі, що знижує рівень шуму під час ходьби: *ходити на пальцях // ходить на пальцах // chodzić wokół kogoś na paluszkach // on the tips of one's toes*.

Символами (або кваліфікаторами, тобто компонентами, які підсилюють ознаку, збільшують інтенсивність тощо) переміщення можуть слугувати й інші соматизми, які є найменуванням частин тіла не тільки людини, але й тварини. Зокрема **язик** є класифікатором інтенсивності та символізує швидке переміщення, оскільки людина, а особливо тварина, висовує язик під час інтенсивного бігу для отримання більшої кількості кисню через ротову порожнину і язик, потрібного у крові при інтенсивній роботі серця й усього організму: *бігти, висунувши язик // latać z wywieszonym językiem*.

Образність багатозначного фразеологізму *ходити на задніх лапках* перед кимось // *chodzić na łapkach; skakać na tylnych łapkach*

безпосередньо пов'язана з певним способом пересування, нехарактерним для тварин (наприклад, собак, коли вони випрошують їжу або пробують «сподобатися» господареві чи іншій людині, демонструючи здатність кардинально змінити природно звичну манеру поведінки й пересування заради когось чи чогось). Головним компонентом цих фразеологічних одиниць є соматизм *лапи*.

Фразема *ruszyć z kopyta, ruszyło coś jak z kopyta 'opojeździe, sprawie do załatwienia'* характеризує справу, яка вирішується досить швидко (усталений зворот походить від кавалерійського терміну). Цікаво, що в російській мові тут простежується прихований образ коня і верхової їзди, а в польському відповіднику аналогічної генези маємо у структурі соматичний компонент *kopyto* як образно-смісловий центр фразеологізму і контекстуальний символ руху.

Фразеологічні одиниці з соматичним компонентом у межах фразеотематичного поля пересування в просторі можуть мати значення 'високої швидкості пересування'. Причому сам соматичний компонент може бути як символом пересування: *накивати п'ятами // pokazać pięty // heel over toe*, так і безпосередньо ним не бути (навіть не бути пов'язаним з частинами тіла, що символізують рух), хоч загальне значення гуртується навколо нього як стрижневого компонента фразеологізму *летіти сторч головою // lecieć na złamanie karku*; або *показувати спину // pokazać plecy* (у тому ж значенні, що *pokazać pięty*).

Асоціативно мотивовані звороти з компонентами *око, голова, вухо* поповнюють концептосферу просторової орієнтації: *куди очі поведуть; куди очі бачать; куди очі дивляться; світ за очі; бігти сторч головою; їхати вухо до вуха*; у польській – *плечі, рука: lecieć na złamanie karku; pokazać plecy; spacerować pod rączkę*.

Унікальними в кількісному та змістовому плані виявилися фраземи з соматичним компонентом у межах фразеотематичного поля пересування в просторі англійської мови. Згідно з дослідженням А. Блюма, соматичні фразеологізми в сучасній англійській мові становлять найбільшу групу [2]. Найчастіше вживаються такі соматизми: *foot* – *to put one's best foot first* ('просуватися якнайшвидше, поспішати'), *leg* – *leg fail one* ('ноги підгинаються в когось'); *give leg bail* –

(використовується у жартівливій формі – ‘дати ноги під заставу, втекти, ховатися’), *shake a leg* – (‘рухатись швидко’), *heel* – *to show a clean pair of heels* (‘дуже швидко йти/бігти’); *heel over toe* – (‘дуже швидко’); *toe and heel* – (‘дуже швидко, старанно просуватися вперед’); *head* – *give her head* (‘дати повний хід, знати щодуху’); *face* – *to have the wind in one’s face* (‘йти/просуватися проти вітру’); *elbow / shoulder* – *to elbow / shoulder one’s way* (‘прокладати собі дорогу ліктем/плечем’); *tail* – *turn tail* (‘злякатися, утекти, п’ятами накивати’); *wing* – *on wings of light* (‘дуже швидко’); *on the wings of the wind* (‘дуже швидко, на крилах вітру’).

Більшість частин тіла та їх позначення мають кілька коннотативних символічних значень, що впливають з основного значення «частини тіла» на основі метонімії.

Варто згадати, що фразеологічні системи української, польської та англійської мов демонструють «подвійний антропоцентризм» – походження і функціонування, тобто семантичну орієнтованість на людину як складових лексем-компонентів у їхніх прямих значеннях, так і особливо сукупних фразеологічних одиниць у фразеологічних їх значеннях.

Висновки. Як бачимо, ключовим компонентом багатьох зазначених фразеологізмів є соматизми, які мають різний ступінь фразеотвірної продуктивності. Це пояснюється тим, що тіло людини – несиметричне не лише з погляду анатомії та фізіології, але й мови та культури і що частини тіла можуть бути протиставлені за різними ознаками.

Соматичний код культури в українській мові репрезентовано стійкими словосполученнями з такими соматизмами, як *нога, п’ята, пальці, голова, очі, язик, вухо*; в польській мові – *noga, kark, plescy, język, piety*; в англійській – *foot, leg, toes, heel, head*; спільними для трьох мов є соматизми *нога, п’ята, голова*.

У межах фразеотематичного поля пересування досліджувані фраземи з соматичним компонентом можна умовно поділити на дві підгрупи: ті, які характеризують високу швидкість пересування, та ті, які характеризують повільне пересування. Незначна кількість фразео-

логічних одиниць характеризують рух до об'єкта, де провідним є значення близькості, сукупності, скооперованості дій, єдності суб'єкта й об'єкта: *наступати на п'ятки // gonić w piętke // to follow at one's heels*. Досліджено також, що кваліфікаторами (символами) пересування можуть слугувати також соматизми, які є найменуванням частин тіла не тільки людини, але й тварини: *язик, лапи // łapku, kopyto // tail, wing*.

Людське тіло – галузь дійсності, яка присутня в житті носія будь-якої мови, але сприймають та оцінюють частини тіла носії різних мов по-різному, тож вони є цінним матеріалом для вивчення мовних картин світу.

Перспективу подальших досліджень убачаємо у виокремленні когнітивних моделей ідіом з компонентами-соматизмами в окремих варіантах англійської мови в зіставному аспекті.

Література

1. Балли Ш. Французская стилистика ; пер. с фр. К.А. Долинина / Ш. Балли. – М. : Изд-во иностр. лит., 1961. – 394 с.
2. Блюм А. Семантические особенности соматической фразеологии / А. Блюм. – МЛ : АСТ-пресс, 2000. – 20 с.
3. Вакк Ф.О. О соматической фразеологии в современном эстонском литературном языке : автореф. дисс. ... канд. филол. наук : 10.02.02 «Языки народов Российской Федерации» / Ф.О. Вакк. – Таллин, 1964. – 23 с.
4. Мізін К.І. Усталені порівняння англійської, німецької, української та російської мов в аспекті зіставної лінгвокультурології : автореф. дис. ... д-ра філол. наук : 10.02.17 / К.І. Мізін. – К. : Київський нац. лінгв. ун-тет, 2012. – 33 с.
5. Скоробагатько Н.О. Концептуалізація фразеологічного соматичного коду в східнослов'янських і східностепових говірках : автореф. дис. ... канд. філол. наук : 10.02.01 / Н.О. Скоробагатько ; Луган. нац. ун-т ім. Т. Шевченка. – Луганськ, 2009. – 20 с.
6. Селіванова О.О. Нариси з української фразеології. Психокогнітивний та етнокультурний аспекти / О.О. Селіванова. – Київ – Черкаси, 2004. – 276 с.
7. Lakoff G. *Metaphors We Live by* / G. Lakoff, M. Johnson. – Chicago : The University of Chicago Press, 1980. – 242 p.
8. Servel S.P. A cognitive approach to the role of body parts in the conceptualization of emotion metaphors / S.P. Servel // *Epos : Revista de filología*. – Madrid : Uned, 2001. – № 17. – P. 245 – 260.

Довідкова література

1. Фразеологічний словник української мови / уклад. В.М. Білоноженко, В.О. Винник та ін. – К. : Наукова думка, 1993. – Т. 1 – 2. – 1512 с.

2. Thesaurus of English Traditional Metaphors / ed. by P.R. Wilkinson. – L. & N.Y. : Routledge, 1993.

3. Słownik frazeologiczny / oprac. A. Kłosińska. – Warszawa : PWN, 2010. – 655 s.

Патен Ирина. Соматический компонент в составе фразеологических единиц со значением перемещение в пространстве (на материале украинского, польского и английского языков). В статье рассмотрены минимальные единицы фразеологии с соматическим компонентом украинского, польского и английского языков в семантическом и этнокультурологическом аспектах; установлено универсальное и уникальное в семантике этих единиц, даны дефиниции терминов «соматизм» и «соматический»; определены совпадающие и несовпадающие компоненты-соматизмы в исследуемых языках.

Ключевые слова: фразеологическая единица, соматизм, соматический, части тела человека, семантика.

Paten Iryna. The somatic component of phraseological units with the meaning of displacement (in the Ukrainian, Polish and English languages). The article presents the minimal units of phraseology with somatic component of Ukrainian, Polish and English languages in semantic and ethno-culturological aspects; the universal and the unique in the semantics of these units has been clarified; the terms «somatism» and «somatic» are introduced; the common and distinct somatism component in the studied languages are established.

Key words: phraseological unit, somatism, somatic, parts of the human body, semantics.